
Bartın Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Sayı: 16
Güz 2021
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Islamic Sciences Faculty
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Number: 16
Autumn 2021
BARTIN – TURKEY

HAVÂRİC'İN KUR'AN-I KERİM AYETLERİNİ AŞIRI POLİTİK TE'VİLLERİ

KHAWARIJ'S EXTREME POLITICAL EXPLANATIONS OF THE VERSES OF THE HOLY
QUR'AN

Fatih SANCILI

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, Sivas/Türkiye
Dr., Ministry of National Education, Teacher, Sivas / Turkey

fatih-sancili@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-0905-7700

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 5 Kasım /November 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Aralık /December 2021

Yayın Tarihi/Published: Aralık /December 2021

Atıf/Cite as: Sancılı, Fatih. "Havâric'in Kur'an-ı Kerim Ayetlerini Aşırı Politik Te'villeri". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 16 (Aralık 2021), 252-285.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

ÖZ

Havâric, hilâfet konusundaki anlaşmazlıklar sonucunda ortaya çıkan en eski siyasî mezheptir. Havâric siyasî hareket açısından devrim prensibini benimsemiştir. Birçok fırkalara ayrılmışlardır. Her fırkanın ideolojik söylemleri farklı olmuştur. Devrim fikir ve ilkelerinde aşırı giderek devletin ve toplumun güvenliğine açık tehdit oluşturmuşlardır. Havâric'in Kur'an ayetlerini te'vil ederek ortaya koydukları esaslar birçok İslâm düşünür ve âliminin kafasını meşgul eden konulardan biri olmuştur. Havâric aşırı görüşlerini inanç esasları olarak ortaya koymuştur. Politik kavramları teolojik zemine taşımışlar, siyasî kavramlara dinî boyut katmışlardır. Dinde bazen fikhın sınırlarını aşmışlar, Kur'an-ı Kerim ayetlerini aşırı te'vil etmişlerdir. Başta halife olmak üzere muhaliflerini küfürle suçlamışlardır. Kendilerinden olmayan halifeye başkaldırmayı bütün Müslümanlara farz kılmışlardır. İman kavramını kelâmî bir sorun olarak ortaya koyan ilk mezhep olmuşlardır. Kabilecilik anlayışları politikalarını yönlendiren ana etken olmuştur. Böylesine önemli konu üzerinde çalışmayı hak etmektedir. Bu makalede Havâric'in Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerine ilişkin aşırı politik te'villerini İslâm düşüncesi ışığında ele aldık. Kuşkusuz böyle bir konuyu ele almak daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirir. Ama temel çizgileriyle bir makalenin sınırları içinde de ele alınabilir. Gerçeği bağlamından koparmadan, Havâric'in siyasî analizlerde kullandıkları aşırı dinî söylemlerle İslâm toplumunun düzenini nasıl bozduklarını örneklerle göstermeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Havâric, İslâmî yönetim, Egemenlik, Kur'an-ı Kerim, Politik te'vil.

ABSTRACT

The Khawarij is the oldest political sect that emerged as a result of disagreements about the caliphate. The Khawarij adopted the principle of revolution in terms of political movement. They are divided into many sects. The ideological discourses of each sect have been different. They have become a clear threat to the security of the state and society by going too far in the ideas and principles of the revolution. They put forward their extreme views as the principles of faith. The principles revealed by Khawarij by interpreting the verses of the Qur'an have been one of the issues that occupied the minds of many Islamic thinkers and scholars. They brought political concepts to theological ground and added a religious dimension to political concepts. In religion, they sometimes exceeded the limits of fiqh and over-interpreted the verses of the Qur'an. They accused their opponents, especially the caliph, of blasphemy. They made it obligatory on all Muslims to rebel against a caliph who was not one of them. They were the first sect to present the concept of faith as a theological problem. Tribal understandings have been the main factor guiding their policies. It deserves to work on such an important issue. In this article, we have discussed the extreme political interpretations of Khawarij about some verses of the Qur'an in the light of Islamic thought. The reflection of external thought today has been that they accused the revolutionary opposition and their opponents as infidels. Undoubtedly, addressing such a subject requires a more comprehensive study. But it can also be considered within the confines of an article with its basic lines. Without detaching the truth from its context, we aimed to show with examples how Khawarij disrupted the order of Islamic society with the extreme religious discourses he used in political analysis.

Keywords: The History of Islamic Sects, Khawarij, Islamic role, Sovereignty, The Holy Qur'an, Ideological interpretation.

GİRİŞ

Havâric, “hâric” kelimesinin çoğuludur. “Hâricî” ismi hürûc kelimesinden türetilmiştir. Sözcük olarak giriş veya bir işe girişmenin zıttı manasınadır. Şöyle denmiştir: Çözümüne bağlanacak bir çıkış yolu yoktur, yani uzlaşmak için samimi değiller. Çıkışa kıyamet günü de denir. *“O gün insanlar kendilerini diriltecek korkunç sesi işitmeleriyle birlikte kabirlerinden çıkacaklardır.”*¹ Bu ayette “hürûc” kelimesi kıyamet vakti kabirden çıkış manasında kullanılmıştır. Bir başka ayette cihad etmek manasında kullanılmıştır. *“Eğer onlar samimi olarak cihada çıkmak isteselerdi, onun için elbette bir hazırlık yaparlardı.”*² Mezhepler Tarihi yazarları Havâric kelimesini “harece” kelimesinden türeterek fırka ismi olarak söylemişlerdir. Bunu ya dinden ya da halife Hz. Ali'nin otoritesinden çıkanlar olarak açıklamışlardır.³ Sözlüklerde “harece” için bahsedilmiş birçok anlam vardır. Fırak ve makalat yazarları için esas olan Havâric'in meşru otoriteden çıkmalarına sebep olan imâmet konusundaki politik ve dinî yaklaşımlarıdır.

Fırak ve makalat yazarları politize olmuş Havâric yahut Hâricîler'in ayırt edici tanımlamasından bahsederken farklı görüş bildirmişlerdir. Bu durum Hâricî stratejisinin tanımlanmasının zorluğundan kaynaklanmaktadır. Şehristânî Havâric'i her zaman ve her yerde görev başındaki denetlebilir olmayan iktidarı devirmek için başkaldıran grup ismi olarak şöyle tanımlamıştır: *“Halkın ittifakla kabul ettiği imamı devirmek için ayaklanan her kişi “hâricî” olarak isimlendirilir. Râşid halîfelere, onlardan sonra gelen halifelere veya zamanın imamına karşı isyan edenler arasında bir fark yoktur.”*⁴

Fırak ve makalat yazarlarının büyük çoğunluğu özel bir fırka ismi olarak Hâricîler'i görevinin başında olan halife Hz. Ali'ye karşı başkaldıranlar, onun ordusundan çıkanlar ve sahabeyi büyük günah işlediği ithamıyla tekfir edenler olarak söylemiştir. Eş'arî şöyle demiştir:

“Havâric, halife Hz. Ali'nin hakeme başvurduğundan dolayı büyük günah işleyerek kâfir olduğuna kanaat getirerek ondan ayrılanlardır. Ancak onlar, Hz. Ali'nin küfrünün şirk olup olmadığı hususunda ihtilaf ettiler. Bununla birlikte her büyük günahı işlemenin küfür olduğunu kabul ettiler. Ancak Necedât fırkası her büyük günah işlemeyi küfür olarak

¹ Kâf 50/42.

² et-Tevbe 9/46.

³ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, “Harece”, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 2/249-254.

⁴ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1395/1975), 1/114.

görmemiştir. Allah'ın büyük günah sahibine ebedi olarak azap edeceğine dair görüş birliği ettiler.”⁵

Bu farklı görüşlerin muhtemel nedeni hâricî düşüncenin safhalarıyla alakalıdır. Eş'arî (ö. 324/936) bu açıklamasıyla bize Emevî dönemi ilk Hâricî zihniyetinin tanımını yapmıştır. Şehristânî (ö. 548/1153) ise genel hâricî zihniyetinin bir tanımını yapmıştır. Saf kuramı İlk Muhakkime, en aşırı ucu ise Ezârîka temsil etmiştir. Ortak görüş ise otoriteye isyan eden her grubun onlara atfedilmelerini hak eden fırka olmalarıdır.

Müslümanlar arasında ciddi yönetim krizinin yaşandığı bir ortamda halkın kendi kaderini kendisi tayin etmesi gerektiği iddiasıyla ortaya çıkan Hâricîler'i Bağdâdî (ö. 429/1038) şu şekilde tanımlamıştır: “Hâricîler, Hz. Ali'yi, Hz. Osman'ı, Cemel ashabını, iki hakemi ve onlardan ikisini veya birini doğrulayan, ya da tahkîme razı olanları tekfir edenlerdir.”⁶ İbn Hazm (ö. 456/1064) ise Hâricîler'i şu şekilde tanımlamıştır:

“Halife Hz. Ali'den ayrılanlar veya onlarla aynı görüşü paylaşanlar Havâric'tendirler. Onlar Tahkîm'i kabul edenleri reddetmişlerdir. Büyük günah işleyenleri tekfir etmişlerdir. Büyük günah işleyen imamlara karşı başkaldırmayı vâcip kabul etmişlerdir. Büyük günah işleyenlerin cehennemde ebediyen kalacaklarını söylemişlerdir. Hâricî olmak şartıyla Kureyş dışından da bir kişinin imam olabileceğini caiz görmüşlerdir. Bu ilkeleri kabul etmeden isyan eden kişiler Hâricî değildir.”⁷

Bağdâdî ve İbn Hazm'ın Havâric hakkında yaptığı bu tanımlamalar kelâmî yönü ağır basan tanımlamalardır.

Taşıdığı ilke ve metodoloji ile Hz. Ali'den ayrılarak ortaya çıkan Havâric tanımının İslâm tarihinin ilerleyen dönemlerinde ortaya çıkan her isyanla örtüşmediğini söyleyebiliriz. Ancak tarihi süreç içerisinde din adına politik mücadele ortaya koyan Hâricîler'in tarzlarını, ilkelerini ve fikirlerinin çoğunu benimseyen cihatçı gruplar ortaya çıkmıştır. Çağımızda bunların en bilinenleri arasında “İhvânü'l-Müslimîn”, “et-Tekfir ve'l-Hicre”, “Hizbü't-Tahrîrî'l-İslâmî” gibi gruplar vardır. Erken dönem Havâric ile bu tip gruplar arasında fırka

⁵ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-muṣallîn*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1411/1990), 1/167-168.

⁶ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firak*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1416/1995), 74.

⁷ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-Faşl fi'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*, nşr. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1416/1996), 2/270.

yakınlığı olmasa da güdülen gaye ve hedefler bakımından aralarında bağlantı olması mümkündür.

Yönetimi devirmek mantığıyla yola çıkan birisini yüzeysel bir bakış açısıyla “Hâricî” olarak veya “Havâric”ten olarak tanımlamak doğru olabilir. Ancak Havâric ile sonradan ortaya çıkan şiddet yanlısı devrimci gruplar arasında akîde farklılıkları vardır. Bu sebepten her devrimci grubu Havâric'ten saymak mümkün gözükmemektedir.

Havâric'in eylemsel temel politik yaklaşımlarına baktığımızda, onları diğer fırkalardan ayıran iki önemli özellik görülmektedir: Birincisi Hz. Ali'yi, Hz. Osman'ı, Cemal vak'asına karışanları, iki hakemi, hakem olayından memnun olanları, hakemlerden birini yahut her ikisini savunanları büyük günah işledikleri gerekçesiyle tekfir etmeleridir. İkincisi Hâricîlerin görüşlerini benimsemeyerek adaletten ayrıldığını iddia ettikleri Müslümanların meşru imamlarına ve destekçisi halka silahla saldırmayı vâcip kabul etmektir. Bu sivil halkın hakkını, hukukunu, özgürlüğünü teminat altına almayan bir anlayıştır. Her kim bu iki görüşü birlikte kabul ederse Havâric'tendir. Bu görüşleri benimsemeyenler veya bu görüşlerden uzak duranlar onlardan değildir.

Hâricîlerin bir fırka olarak doğuşunu, hemen hemen bütün tarihçiler Sıffin savaşı, Hakem meselesi ve hilâfet ordusundaki bölünmeye bağlamışlardır. Bu yaşananlarda çok şey olmuştur. Derin bir otorite kaybı yaşayan hilâfetin eli zayıflamıştır. Şîa içi dengeler değişmiştir. Hilâfeti tasfiye etmeyi temel ideolojik hedef haline getiren Hâricîler yönetim içindeki güç dengelerine gözünü dikmiştir. Savaşan taraftarları uzlaştırma yerine kavganın bir parçası olan Hâricîler açısından meseleye bakıldığında halife tayini gibi hayati bir konuda Hz. Ali'nin yaşanan krizleri yönetemediğini ileri sürmüşler, onun kontrol kurma ve sürdürme kapasitesini zarara uğramış görmüşlerdir. Devleti yönetememekten sorumlu tuttıkları halifenin gitme ihtimalinin belirmesiyle ordunun parçalarından oluşacak yeni bir grup ve yeni bir liderle gerçek İslâm'a dönüşe hazırlanmışlardır.

Hâricîler, hilâfeti elde tutma yükümlülüğünün şer'an halifede olduğunu, bu yükümlülüğün hakemlere havale edilmesini derin bir acizlik olarak görmüşlerdir. Hâricîler, mevcut halife görevinin başında iken, yeni bir otoritenin hakemler tarafından belirlenmesini Yüce Yaratıcı'nın işine karışma olarak görerek asla kabul etmemişler, kararın şeriat politikaları gereği kendilerini bağlamadığını söylemişlerdir. Hilâfetin devri meselesini sorgulayan bir ideoloji oluşturmaları, Hz. Ali'nin ve ardından Emevî iktidarının önündeki bu büyük sorun bakımından hayati öneme sahiptir. Ümmete ait gördükleri otorite belirleme

yetkisinin genel kitleden alınarak belirli kişilere verilmesini adaletten sapma olarak görerek karşı çıkan ilk Hâricîler ideolojilerini hareketlerinin sembolü haline gelen “Lâ hükme illâ lillah” (Allah’tan başka kimse hüküm koyucu değildir) sloganıyla ifade etmişlerdir.⁸ Bu ideolojik slogan şu ayete dayanmıştır; “*Allah’ın vahyettikleri ile hükmetmeyenler var ya, onlar dinden çıkmış sapıklardır.*”⁹ Kabilecilik anlayışlarına hâkim olan bu kaide ile herşeyin adalet ama öncelikle siyasetin adaletli olmasının altyapısını oluşturmak istemişlerdir. Kabilelerin, iktidar için savaşmak dışında ortak paydaları yoktur. Kureyş’in otoritesine karşı bütün kabilelerin yönetimde eşit temsil edildikleri değişim istemişlerdir. Bunu bilinçli bir tercih değişikliği olarak değil, öfkeyle istemişlerdir. Yönetim paradigmalarını ise ideolojisi olmayan bir devlet, merkeziyetçilikten uzak, katı ve kapalı bir bürokrasiden uzak yönetim oluşturmuştur. Havâric’in bu söylemleri onları çoklukla fark edilmeden başka amaç ve politikalara yönlendirmiştir. Devleti ve ülkeyi kemiren asabiyet duygusunun bir güvenlik sorunu olarak iktidarın gündemine gelmesine vesile olmuştur. Halifenin şeriata ait olan egemenlik hakkını hakemlere tevdi ederek büyük günah işlediğini ve tebasının haklarını koruyamadığını öne sürerek ortaya koydukları isyancı tavırla halife-teba ilişkilerini onarılamaz bir şekilde bozdukları görülmektedir. İslâm devletinde üçüncü halifenin öldürülmesiyle zirveye çıkan yapısal sorunları, hakem tayini parantezine sıkıştırarak yaptıkları okumalarla idrak etmeleri zor görünmektedir. Hakem tayini meselesi İslâm’ın değil hilâfet rejiminin sona erdiği tarihin başlangıcı olarak kayıtlara geçmiştir. İttifakla en devrimci fırka kabul edilmelerine rağmen bunun iktidara yansıdığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Onlar sistem olarak hakem tayiniyle gerçekleşen otorite belirlenmesinin Kur’an’a ve şeriatin esaslarına aykırı olduğunu iddia etmişler, sorumluluğu iktidar ve muhalefete birlikte yüklemişlerdir. Hilâfeti hem dinî hem de politik bir makam olarak gören Havâric, dinin adalet ve eşitlik normları esas alınarak katılımcı bir anlayışla tayin edilmesi gerektiğini düşündükleri otoriteye politik müdahale edilmesini İslâm’ın tehlikeye düşmesi olarak algılamışlardır. Havâric’in statükoyla mücadeledeki devrimci tavırları takipçileri tarafından da aynı doğrultuda devam ettirildiği bilinmektedir. Onların uzlaşmaz tavırları anlatım ve işitme yoluyla bir sonraki nesle iletilmiştir. Bu her asırda düşüncelerinin yenilenmesine ictihâdi kolaylık sağlamıştır. Bağlandıkları görüşlerini süreç içinde yenilemişlerdir. Bu da bir önceki asırda olmayan bir görünüş ile yeniden ortaya çıkmalarını

⁸ Nasr b. Müzâhim el-Minkarî, *Vak’atü Şifîn*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: el-Müessesetü’l-Arabiyyetü’l-Hadîse, 1382/1962), 512-513.

⁹ el-Mâide 5/47.

sağlamıştır. Bazıları aklî içtihatlarını dil kanunlarından sapmayan bir zihniyet içinde artırmışlardır. Şeriatın sınırlarını aşmadıklarını söylemişlerdir. Bu, onların şeriat dairesi içinde meşruiyetlerinin korunmasını sağlamıştır. Nefret söylemleri ve ayrımcı bir dil kullanmalarına rağmen övgüye değer rey tefsirinin dışına çıkmadıklarını iddia etmişlerdir. Aşırılıkçı fırkalardan oldular. Birbirlerinden nefret eden ve savaşan fırkalar ile bunlardan habersiz gibi davranan fırka âlimleri doktrinlerini desteklemeye çalışmışlar, inançlarını savunmuşlardır. Her biri Kur'an-ı Kerim'e yönelerek kendi fikirlerini güçlendirecek ayetler aramışlardır. Ayetleri fırka doktrinlerine delil tutmuşlardır. Ya da ayetleri inançları doğrultusunda te'vil etmişlerdir. Müslümanlar arasında içtihat meselelerinde ilk ihtilafı başlatmışlardır.

Hâricîler'in Nehrevan savaşının intikamını almak ve yönetim karşıtı söylemleri ve yaklaşımlarıyla iktidarı ele geçirme hırsı tedrici olarak farklılaşmasını giderek artırmıştır. Onlar bu süreçte basiretli, dirençli ve hepsinden önemli ciddi bir siyasal aktör olamamışlardır. Hiçbir zaman İslâm devletini şekillendirecek bir iktidar imkânı elde edememişlerdir. Süreç içinde fırkalara bölünmüşlerdir. Bazıları kendi yaşam biçimlerini dayatarak İslâm'a görüşlerini giydirmişler, mezheplerine özel sözler ve öğretiler icat etmişlerdir. Siyaset üreten her bir Havâric fırkası akîdeleri doğrultusunda Kur'an'a bakmışlardır. İnançlarıyla tutarlı olması için Kur'an'a atıfta bulunmuşlardır. Kur'an'a tehlikeli bir biçimde kendi ihtiyaçlarına göre siyasî bir istikamet verme arzusunda olmuşlardır. İdeolojik söylemlerine aykırı gördükleri nasları te'vil ederek inançlarıyla uyumlu hale getirmişlerdir.

Klasik fırak ve makalât kitaplarında Hâricîler'in Kur'an ayetlerini aşırı politik te'villeriyle ilgili birtakım bilgiler serpiştirilmiştir. Bunları bir araya getirerek siyasî bir düşünce kalıbında okuyucuya sunmaya çalıştık. Hâricîler İslâm'a kuşku götürmeyecek bir biçimde bağlı oldukları halde, kendilerini aşırıya gitmekten kurtaramamışlardır.

1. Te'vil, Sözlük ve İstilahi Anlamı Hakkında

Naslardaki kapalı kelimelerin akıl yürütme yoluyla yorumlanarak hakikatin açığa çıkarılması anlamındaki te'vil, “e-v-l” kökünden türetilmiş olup “tef'îl” kalıbından bir mastardır.¹⁰ Sözlükte “sözü yorumlamak, izah etmek, asla döndürmek, düzeltmek, bir hedefe ve gayeye ulaştırmak” manalarındadır. Bundan gaye de kendisinden amaçlanan şeye anlamı toparlayarak döndürmektir. Şöyle denmiştir: “Bir şeyi toparlayıp düzeltip açıklıyorum.”¹¹

¹⁰ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, “Evele”, *Mu'cem Meğâ'isü'l-lüğa*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1399/1979), 1/158-162.

¹¹ İbn Manzûr, “Evvele”, *Lisânü'l-'Arab*, 11/32-34.

Doğru bilgiye ulaşmak için te'vil edilen kelimenin tek bir manada toplanmasında bir sakınca yoktur. Zerkeşî bunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Evvele”den türetilen te'vilin kaynağı, sözün kastettiği anlamdır. Bu kelimelerin yorumudur. Yani kelimenin ne anlama geldiğini yorumlayarak son noktayı koymaktır. Yüce Allah'ın şu ayetinde ifade ettiği gibi; “Onlar, hesap gününün te'vil edilmesinden başka bir şey beklemiyorlar. O gün geldiğinde, önceden onu yok sayanlar derler ki: “Doğrusu Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişti. Keşke bizim şefaathçilerimiz olsa da bize şefaath etseler veya dünyaya geri döndürülsek de yapmış olduğumuz amelleri başka türlü yapsak!”¹² Görüldüğü gibi bu ayet nassın birçok farklı yorumundan ayrılarak tek bir manaya indirgenmesine işaret etmektedir. Te'vilin kökeni siyâset kelimesinden ortaya konmuştur. Yani uygun kelimenin seçilerek cümlelerde doğru bir şekilde yerine konulmasıdır.”¹³

Selef uleması te'vili iki manada yorumlamıştır. Birincisi te'vilden kasıt sözün anlamına uygun yorumlanması ve kastedilen mananın açıklığa kavuşturulmasıdır. “Dedi ki: Bu ayetin te'vili yani anlamı budur.”¹⁴ Bu, müfessirler tarafından sıklıkla kullanılan şeydir. Örneğin Taberî bu şekilde açıklamıştır. “Her şeye Gücü Yeten'in sözünün te'vilindeki mana şu şekildedir: ...”¹⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İbn Abbâs'a duası şöyledir: “Allah'ım, onu dinde fakih kıl, te'vil ilmini artır.”¹⁶

Tefsircilerin terminolojisindeki te'vilin ikinci anlamı şöyledir: Ayet, ondan öncekine ve sonrasına uygun olan manadadır. Te'vil edilen ayetin manası Kur'an ve Sünnet metinlerinin açık anlamı ile çelişmemesi gerekir. Ayetin doğrudan telaffuzuyla anlaşılabilir bir çağrışımı olması, yani metnin anlamı ile yorumu arasında görünür bir illiyet bağının kurulması gerekir. Bir işaret taşıması veya gizli çağrışımları olabilir. Fikir ipuçlarının incelenmesi sonucu elde edilir. Görünen açık anlamı değişmişse veya gizli bir anlam kayması

¹² el-A'raf 7/53.

¹³ Bedrüddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1404/1984), 2/147-149.

¹⁴ Abdurrahman b. Muhammed İbn İdris er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'azîm*, nşr. Esad Muhammed et-Tayyib (Riyâd: Mektebetü Nezâr Mustafa Elbâz, 1417/1997), 2/32.

¹⁵ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî, *Câmiü'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1422/2001), 6/203.

¹⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâvut – Âdil Mürşid – Cemâl Abdüllatif (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 4/225 (No. 2397). Buharî ve Müslim'deki rivayet “Allah'ım, onu dinde fakih kıl.” şeklindedir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şaḥîhu'l-Buhârî* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1423/2002), “Kitâbü'l-Vudû", 10 (No. 143). Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Şaḥîhu Müslim*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârîyâbî (Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1427/2006), “Fezâilü's-şahâbe”, 138 (No. 2477).

olmuşsa bu kaymaya te'vil denir. Te'vil, artık mananın belirli bir yöne evrilmesidir. Yani, ayet farklı anlamlara çevrilir. Müfessirlere göre te'vilin anlamı, fıkıh usûlü âlimlerinin görüşlerine muhalif olmaması gerekir. Ancak bu hususta müfessirler ve Mütakellim uleması fıkıh usûlü ulemasına muhalif olmuşlardır. Müfessir ve Mütakellim ulemasına göre müteşabih ayetlerin te'vil edilmesi gerekir, sıfat belirten ayetler gibi. Usûliyyincilere göre ise teklif hükümleri içeren ayetlerin te'vil edilmesi gerekir. İkincisi te'vilden amaç bir sonuca ulaşmak ve yeni anlamı ile te'vil edilen kelimeye referansta bulunulması amaçlanmaktadır. “Bu ayet bu şekilde te'vil edilmiştir” denir ve bundan sonra ayet tekrar te'vil edilmez.¹⁷

Te'vil ile tefsir arasındaki farka bakıldığı zaman te'vil edilecek kelime tefsir de olduğu için uzun uzun açıklanmak mecburiyetinde değildir. Te'vilden maksat metinde kullanılan kelimenin ne anlamda kullandığının sonuç olarak ortaya konmasıdır. Ancak Allahü Teâlâ'nın isimlerine, sıfatlarına taalluk eden kelimelerde olduğu şekildeki hakikati ve niteliğini Allahü Teâlâ'dan başka kimse bilemez.

Tedvîn dönemi sonrası kelâm âlimleri, usûlcüler ve fıkıhçılar nazarında te'vil, kelimenin baskın anlamına yönderilmesidir.¹⁸ Bu anlamı ile te'vil Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinden sonra, sahabe asrında, daha ziyade fırkaların zuhur etmesiyle yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Fırka mensupları nasları çarpıtmaya başlamışlar ve sonuçları tehlikeli olmuştur. Te'vilde o kadar aşırı gitmişlerdir ki manaları tahrif etmişler ve nassın amaçladığı gerçek anlamın dışına çıkmışlardır.

İslâm ümmetinin fırkalara (yetmiş üç fırka) ayrılmasında Kur'an ve Sünnet'e aykırı te'villerin rolü büyük olmuştur. Yeni bir İslâm ideali çizen fırka ve mezhepler ideolojik propagandalarını temellendirmek için te'vile ihtiyaç duymuşlar, ortaya koydukları politik hedeflerini te'vil üzerinden yapmışlardır. İktidarlar ise dünyevî sorunlara hukuksal çözümler bulmak yerine uhrevî olandan beslenerek rejimi ayakta tutacak bir dinin inşasına yönelmişlerdir. Bu da fırka ve mezheplerin yönetimde yer kapma ve güç savaşlarına sahne olmuştur. Çok sayıda fırka ve mezhebin bulunması ise inanç gruplarının sivil hayatın ve insanın yaşam dünyası içinde bulunma istekleriyle ilgilidir. Büyük güç çatışmalarının yaşandığı ortamda bir adım önde bulunmak isteyen fırka ve mezhepler kendi dünya görüşlerini dinî duyarlılıkla şekillendirmek için nasları ideolojileri doğrultusunda te'vil ederek

¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 2/148-150.

¹⁸ Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr, *Mefhûmü't-tefsîr ve't-te'vil ve'l-istinbâti ve't-tedebbürü ve'l-müfessir* (Riyâd: Dârü İbni'l-Cevzî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1427/2006), 92-93.

inançlarına dayanak yapmışlardır. Sahabe devrinden beri birbirleri arasında rekabet halinde olan fırka ve mezhepler yoğun olarak varlıklarını devam ettirdikleri gibi, te'vilin de popülerliği asırdan asıra artarak devam edegelmiştir. Ancak hangi fırka ya da mezhebin egemen olacağı asırlarca süren çekişmelerin ardından hala belli olmamıştır. Âmidî şöyle demiştir: “Te'vil, koşulları yerine getirilirse kabul edilebilir ve uygulanabilir bir ilkedir. Sahabeden günümüze kadar her devirde her bölgenin âlimleri bu ilkeyi bir şekilde kullanmışlardır.”¹⁹ İbn Mes'ûd, İbn Abbâs ve diğer sahabelerin ictihadi görüşleri bize te'vilin yapıldığını göstermektedir. Onlardan yapılan nakiller sahabenin te'vil yaptığını ortaya koymaktadır. Sahabeden gelen rivayetlerde te'vile katı kurallar koymuş olduklarını görüyoruz. Amr b. Dînâr'ın rivayetine göre, Hz. Ömer şöyle demiştir: “Sizin içinizde bulunan iki grup adamdan korkuyorum: Kur'an'ı usûlüne uygun olarak te'vil etmeyen âlimden; devletin üst düzey yönetiminde yer alan bir yöneticinin nefesine uyarak liyakat sahibi olmayan yakınlarını bürokraside önemli görevlere getirmesinden.”²⁰ Gerçeklerin ortaya çıkmasını istemeyen bazı aşırı gruplar, fikir ve ilim adamları yanlış te'villeri ile hakikati saptırmışlardır. İdeolojik aidiyete dayanarak, şeriat delillerine dayanmayan veya ona aykırı yorumlarda bulunmuşlardır. Hukukun hikmetli duruşundan ya da zekât ayetlerinde olduğu gibi bir şekilde hakikatten sapmışlardır. Bu tür durumlarda eğer açıkça ifade edilen te'vil sıradan insanların imanına hayırdan çok şer getirmekte ise, o zaman o bid'attır. Dine zararı dokunan te'vil, artık anlamının dışına çıkmıştır. Bir te'vilin ardına sığınarak Hz. Ebû Bekir'e zekât vermemek anlayışlarındaki bir hatanın sonucu olduğu gibi. Sahabe döneminde durdurulamayan te'vil, tâbiîn döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. Günümüze kadar artarak gelmiştir.

2. Hâricîler'in Aşırı İdeolojik Te'vil Örnekleri ve Eleştirisi

Araştırmacıların ellerinde Hâricî fırkalarının görüşlerini birinci elden çıkarabilecekleri kitaplar bulunmamaktadır. Bu hususta İbn Teymiyye (ö. 728/1328) şöyle demiştir: “Hâricî fırkalarının görüşlerini yazarların onlardan aktardıklarından biliyoruz. Bu durum sadece Hâricîler'e has bir durum değildir. Mu'tezile, Râfıza, Zeydiyye, Eş'ariyye ve diğer fırkalarda

¹⁹ Ebû'l-Hasen Seyfuddîn Ali b. Muhammed et-Tağlebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-aḥkâm*, nşr. Abdürrezzâk Affî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1982), 3/75.

²⁰ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber, *Câmiü beyâni'l- 'ilmi ve faḍlihi*, nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri (Riyâd: Dârü İbni'l-Cevzi, 1414/1994), 2/1202.

da durum aynı şekildedir.”²¹ Erken dönem iktidar mücadelesi yapan bu tip muhalif grupların politikalarının kamuoyuna muhalifleri aracılığıyla aktarıldığını belirtmekte fayda vardır.

Hâricîler'in tarihinde tefsir konusunda çok az kitap yazılmış gözükmektedir. Onların eser eksikliğinin nedeni belki de mezheplerinin aklın ön plana çıkarılarak oluşturulması ve aklın mezhebe tahakküm etmesinin pratiği nedeniyle. Yani onlar Kur'an'ın genel çerçevesi içinde sadece Kur'an'a bakmışlardır. Otoriteye tesirini yorumlama dışında Kur'an'ın hiçbir anlamını almamışlardır. Nasları kendi bakış açılarından görerek iddialarına sadık kalmaya çalışmışlardır. Bakış açılarına güvenmişlerdir. Bundan başka hakikat görmemişler ve doğru olduğunu kabul ettikleri şekilde nasları te'vil etmeye çalışmışlardır. Böylelikle fikir ve öğretileriyle çelişen bir durumun kalmamasını ummuşlardır. İktidarla aralarında bir türlü uzlaşma sağlanamadığı için isyan hareketlerine te'vil ettikleri ayetlerle dayanak bulmaya çalışmışlardır. Kureyş'in otoritesine karşı çıkan Hâricîler'in kanlı çatışmaları sürekli olmuştur. Ortaya çıkışlarından iktidar ümitleri tükeninceye kadar isyanları devam etmiştir.

Yorumcular Havâric'in ayetlerden hüküm çıkarma hususunda nasa bağlı kalanlar veya nasları te'vil edenler olarak iki farklı görüş bildirmişlerdir. Eş'arî, Havâric'in te'vil konusunda tek bir fikirlerinin olmadığını, kabul edenler ve reddedenler olarak iki gruba ayrıldıklarını söyleyerek şöyle demiştir: “Kur'an'ı te'vil etme hususunda iki gruba ayrılmışlardır: İlki ahkâm ayetlerinde ictihâdî câiz görenlerdir. Necâdât ve diğerleri gibi. Diğerleri de ictihâdî reddedenlerdir. Kur'an'ın zâhirinden başka bir yorumda bulunmazlar. Onlar Ezârika'dır.”²²

1. Mısırlı yazar Ahmed Emîn (1886-1954) Hâricîler'in naslara bağlı kaldığı görüşündedir. Nazariyelerini nasların zahirlerine göre te'vil ve ictihada fazla başvurmadan oluşturmaya çalışmış olmaları hususunda şöyle demiştir: “En büyük meziyetleri nasları basit düz bir mantıkla değerlendirmeleri ve felsefî yorumlara başvurmamalarıdır. Biz bunu onların münazara ve tartışmalarından rahatlıkla anlayabiliyoruz. Kur'an ve Sünnet'e harfîyyen bağlı kaldıklarını ve nasları derinlemesine te'vil etmediklerini görüyoruz.”²³ Mısırlı âlim Muhammed Ebû Zehra'da (1898-1974) aynı minvalde şunları demiştir: “Onların Kur'an savunmaları yüzeysel bir düzeydedir. Nasların zâhirine bakarak görüşlerini oluşturdular.

²¹ Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm b. Teymiyye, *Mecmûatü'r-resâil'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392/1972), 1/37.

²² Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muşallîn*, 1/206.

²³ Ahmed Emîn, *Duḥâ'l-İslâm* (Kâhire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 946.

Kutsal dinin kendi nazariyeleri olduğunu iddia ettiler ve takipçilerine gerçek mü'minlerin kendileri olduklarını söylediler.”²⁴

2. Hâricîler Kur'an metinlerini kendi ideolojilerine uygun olarak te'vil etmişlerdir. Amaçlarına hizmet eden metinleri ele almışlar, onları görüşlerini desteklemek için kullanmışlardır. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Havâric'in nasları te'vil ederek doğru yoldan saptığını belirtmiş ve şöyle demiştir: “Çokça Kur'an okumaları ve ibâdet etmelerinden dolayı Kurrâ olarak isimlendirilmişlerdir. Ancak Kur'an'ı murad edilen mananın dışında yorumlamışlardır. Kur'an'ı istibdat eğilimlerine delil göstermişlerdir. Zühd ve Allah korkusu ile Kur'an'a sımsıkı bağlılık göstermişlerdir.”²⁵

Hâricîler'in ilk öncüllerinin tamamının politik te'vil yaptıklarını söyleyebiliriz. Onların ilk öncüllerinden kabul edebileceğimiz Ehl-i Ridde, zekât ayetini politik te'vil ederek zekât vermekten kaçınmışlardır. Yüce Yaraticı'nın zekât ayeti şöyledir: “*Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından zekât al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onların kalplerine sükûnet verir.*”²⁶ Ehl-i Ridde halife Hz. Ebû Bekir'in otoritesini tanınamak için zekât verilmesinin ancak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) özgü olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) dışında başkalarının bu özelliği olmadığını iddia etmişler ve zekât vermeye yanaşmamışlardır.²⁷ Böylece Kur'an metinlerinin politik te'viline kapıyı açmışlardır. Bunu yapmalarındaki amaçları da otoritenin tekliflerinden kurtularak kendilerine bağımsız meşru siyasî alan yaratmak olmuştur. Sonra Havâric onları takip etmiştir. Zehebî şöyle demiştir:

“*Hz. Osman'ın öldürülme sebebi isyancıların ayeti kendi politik görüşlerine göre yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Ve bu durum Havâric'in Yüce Yaraticı'nın şu ayetini te'vil etmeleriyle kanıtlanmaktadır; “Kim Allah'ın vahyettiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.*”²⁸ Hâricîler bu ayeti Hz. Ali için te'vil ederek ona karşı çıktılar.”²⁹

²⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhü'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-'akâid ve târihi'l-mezâhibi'l-fikhiyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts), 66.

²⁵ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*, nşr. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 12/283-290.

²⁶ et-Tevbe 9/103.

²⁷ Bk. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*, nşr. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 12/233.

²⁸ el-Mâide 5/44.

²⁹ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 2/245.

Hadis ve kelâm âlimi Kastallânî (ö. 923/1517) ise şöyle demiştir: “Onlar Kur'an'ı doğru bir şekilde te'vil etmediler.”³⁰ Bu sözler bize Havâric'in zâhir ve nas ehli yanında te'vil ehli olduklarını da göstermektedir. Bu açıklamalardan sonra konu örnekleriyle şöyle izah edebilebilir.

1. Hâricîler'in en belirgin özelliği politik aşırılık, şiddet ve fanatizmdir. Bu durum tüm görüşlerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Diğer fırkalar gibi Havâric'de ayetleri kendi ideolojileri doğrultusunda te'vil etmişlerdir. Ayetleri iktidar olma amaçlarına hizmet etmesi için maksatlı te'vil etme yolunu benimsemişlerdir. Havâric'in kendi içinde en fazla çelişkilerle dolu olan fırka Ezârika görünmektedir. Yüce Yaratıcı'nın şu ayetini te'vil etmişlerdir; “*İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider. Sözü ile özünün birbirine uyduğuna Allah'ı şahit de tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır.*”³¹ Hâricîler şöyle demişlerdir: “Bu ayet Hz. Ali hakkında indirildi.”³² Bu ayetin Hz. Ali hakkında indirildiğine inanan İbn Mülcem Hz. Ali'yi öldürmüştür.³³ Fitnenin kaynağı olarak gördükleri Hz. Ali'yi ortadan kaldırmaya kendini adadığı için “*İnsanlardan öylesi vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder.*”³⁴ ayetinin İbn Mülcem'i işaret ettiğini söylemişlerdir. Bir Hâricî olan şâir İmrân b. Hittân, İbn Mülcem'i şöyle övmüştür:

*Ben daha onun kadar dindar bir savaştı görmemişim / O bu darbesiyle Arşın Sahibinin memnuniyetini kazanmaktan başka bir şey istememişti / Onu bugün hayırla yadediyorum ve hatırası önünde saygıyla eğiliyorum / Allah katında onun saygınlığı ölçülemeyecek kadar çoktur / Onun dökülen kanları Allah katında kurtuluşuna vesiledir / Onun darbesiyle kötülüğün kaynağı ortadan kalkmıştır*³⁵

Bu şiir Havâric'in isyancılarını kahraman, ölenlerini de şehitler olarak gördüğünün bir delilidir.

Yüce Yaratıcı'nın şu ayetine bakalım: “*De ki: “... Arkadaşları “bizim tarafa gel!” diye doğru yola çağırdıkları halde, şeytanların kendisini ayarttıktan sonra yeryüzünde şaşkın*

³⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996), 10/98.

³¹ el-Bakara 2/204.

³² Süheyr el-Kalmâvî, *Edebü'l-Havâric fi'l-'aşri'l-Emevî*, (Kâhire: Matbaatü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1945), 83.

³³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, nşr Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Advâ li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1410/1990), 1/179-182.

³⁴ el-Bakara 2/207.

³⁵ Kalmâvî, *Edebü'l-Havâric fi'l-'aşri'l-Emevî*, 83.

şaşkın dolaşan kimse gibi mi olalım?” De ki: “Hiç şüphesiz asıl doğru yol Allah’ın yoludur. Bize âlemlerin Rabbine boyun eğmemiz emredilmiştir.”³⁶ Hâricîler bu ayeti te’vil ederek şeytanların kendisini ayarttığı kişinin Hz. Ali olduğunu iddia etmişlerdir.³⁷ Hz. Ali’yi hidayete davet edenler ise Hâricîler’dir. Nehrevân ehlidir. Bu ayrıştırıcı ve hedef gösteren nefret dilini kullanan politik te’vilin aklen ve naklen kabul edilmesi ise mümkün değildir.

Akıl yönünden Hz. Ali hakkındaki bu iddiaların kabul edilmesinin imkânsızlığı ortadadır. Halife Hz. Ali erkek çocuğu olarak Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ilk imân eden kişi olmuştur. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) evinde büyümüştür. Allah yolunda cihâd edenlerdendir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde savaş meydanlarında başarıdan başarıya koşmuştur. Rivayete göre kibleye yönelerek namaz kılan ilk kişidir.³⁸ Ebû Dâvud’un (ö. 275/889) rivayetine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) içlerinde ilk dört halife olmak üzere on kişiyi cennetlikle müjdeleyerek şöyle demiştir: “Ebû Bekir cennetliktir, Ömer cennetliktir, Osman cennetliktir, Ali cennetliktir... Faziletleri sayılamayacak kadar çoktur.”³⁹

Üstelik Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sahabelerine yapılan bu suçlama açıkça ayet ve hadisler ile çelişmektedir. Çünkü onlardan küfürle itham edilenlerin bir kısmı, Hz. Peygamber’den (s.a.v.) daha önce bahsetmiş olduğumuz gibi, Rıdvân biatına katılanlar arasında oldukları için, onların cennetlik olduğuna tanıklık etmiştir.⁴⁰ Allahü Teâlâ onları ayet-i kerimede şöyle övmüştür: “*Şüphesiz Allah, o ağaç altında sana bey’at eden mü’minlerin samimiyetinden dolayı hoşnut olmuştur.*”⁴¹ Olay hadîs kitaplarında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.⁴² Menâkıb kitapları sahabenin faziletlerini günümüze kadar aktarmıştır.⁴³ Allahü Teâlâ’nın, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bey’at etmelerinden dolayı razı olduğunu söyleyerek onları cennetlik ilân etmesi manasındaki “rıdvân”dır.

Havâric’in aşırı ideolojik te’villerinin kabul edilmesinin imkânı yoktur. Ehl-i Sünnet’e göre Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ashabını karalayan ve onlara buğz edenler küfre girer.

³⁶ el-En’am 6/71.

³⁷ Kalmâvî, *Edebü'l-Havâric fî'l-'aşri'l-Emevî*, 83.

³⁸ Ebû Ca’fer Ahmed b. Abdullah b. Muhammed et-Taberî, *Kitâbü'r-Riyâdi'n-nadire fî menâkibi'l-'aşare* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 1/416.

³⁹ Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî, *Sünenu Ebî Dâvud*, nşr. Şuayb el-Arnâvut – Muhammed Kâmil Karabellî (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Sünne”, 9 (No. 4648).

⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemiyeti ecnâsihi*, nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1424/2003), 162.

⁴¹ el-Fetih 48/18.

⁴² Bk. Buhârî, “Feđâilü Aşhâbi'n-Nebî (sav)”, 62; Müslim, “Feđâilü's-Şahâbe”, 44.

⁴³ Bk. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Feđâilü's-şahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984), 61-62.

Hâricîler bu te'villeri dalaletlerini gizlemek ve sapkınlıklarını haklı çıkarmak için yapmışlardır. İktidarı başarısız, kötü yönetiyor göstermek için yaptıkları bu ölümcül hatalar Havâric'in hayatında mevcuttur. Onların bu durumu belki de ayetlerin nüzûl sebeplerini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Müfessirler yukarıda bahsetmiş olduğumuz Bakara suresi iki yüz dördüncü ayetinin nüzûl sebebi olarak şöyle demişlerdir: “Bu ayet Ahnes b. Şerîk es-Sekafî hakkında inmiştir. O, Benî Zöhre'nin önde gelen şahsiyetlerindendi. Mantıklı bir adam idi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Medîne'de karşılaştıklarında onu sevdiğini, Müslüman olmak istediğini söylemişti. Ve şöyle demişti: “Allah benim doğru söylediğimi biliyor.”⁴⁴ Ancak rivayetler onun Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanından ayrıldıktan sonra eski yaşantısına devam ettiği yönündedir.⁴⁵ Müfessirlerin dediklerini doğru kabul ederek şu soruları soruyoruz: Hz. Ali bu işin neresindedir? Hz. Ali, Ahnes b. Şerîk es-Sekafî gibi bozgunculuk mu yapmıştır? Hırsına yenik mi düşmüştür? Hâricîlerin yaptıkları çok yanlış bir te'vildir. Bu itham akıl ve şer'î delillerden yoksundur. Ayetin nüzûl sebebinden bilginiz, Hz. Ali hakkındaki ithamların tamamen iftira olduğu yönündedir. Pek muhtemeldir ki Hâricîler'in söylemek istedikleri kendileri açısından Hz. Ali'nin hilâfetinin geçersiz olduğudur. Yüce Yaratıcı'nın şu ayetine kulak verelim: “*İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder.*”⁴⁶ Havâric, bu ayetin Hz. Ali'nin kâtili olan İbn Mülcem'i onayladığını söylemiştir.⁴⁷ Bunun cehalet dolu yanlış bir te'vil olduğu ortadadır. Rivayete göre bu ayet Suhayb b. Sinân er-Rûmî hakkında inmiştir.⁴⁸ Hâricîler, Hz. Ali'nin kâtiline itibar addeterek büyük bir yanılığa düşmüşlerdir. Kendi tekliflerine yüz vermediği için hışma uğrayan Hz. Ali için kullanılan ifadelerin ağırlığı, suçlamaların insafsızlığı fırka tabanındaki öfkeli grupların gözünde onu meşru hedef haline getirmiştir. Sokaktaki adamın provake olması için daha organize çalışmalara gerek kalmadan Hz. Ali öldürülmüştür. Hz. Ali, Allah yolunda cihat etmiş, emsalsiz özelliklere sahip, iz bırakmış bir şahsiyettir. Şayet Hz. Ali hatalı dahi olsa, bunu da ancak Allahü Teâlâ bilir, bir müslümanın hatası onun öldürülmesini haklı çıkarmaz.

2. Büyük günah (fisk) sorunu Emevîler'in hilâfeti ele geçirmesiyle birlikte gündemi daha çok meşgul etmiştir. Ezârika, basit bir mantıkla kendi yanlarında bulunmayan herkesin

⁴⁴ Taberî, *Câmîü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 3/571-572; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nisâbüri, *Esbâbü nuzûli'l-Kur'an*, nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 66.

⁴⁵ Taberî, *Câmîü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 3/571-572.

⁴⁶ el-Bakara 2/207.

⁴⁷ Kalmâvî, *Edebü'l-Havâric fi'l-'aşri'l-Emevî*, 83.

⁴⁸ Vâhidî, *Esbâbü nuzûli'l-Kur'an*, 67.

şirk içinde olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Hâricîler politik bir tercihte bulunarak öncelikle büyük günahların neler olduğu ile değil de büyük günah işleyenlerin nasıl cezalandırılmaları gerektiğinin cevabı ile daha fazla ilgilenmişlerdir. Hâricî zihniyetine göre ne olursa olsun, büyük günah işleyenler Müslüman sayılmayarak din dışına atılmalı idi. Büyük günah işleyenler küfre girmişlerdi ve öldürülmeleri meşruydu. Zihinlerinde büyük günah ile şirk eşitti. İslâm'da günah kavramı, Allah'ın emirlerine itaatsizlik eylemidir. Günahkâr, Allah'ın emirlerine uymayan kimsedir. Hâricîler, Emevî halifelerinin hilâfeti gasp, cinayet, halka ait mallara zorla el konulması gibi bazı büyük günahları işlediklerini öne sürdüler. Bundan dolayı onları kâfir olarak ilân ettiler. Böylece muhalifleriyle savaşabilmenin şer'î olarak önünü açtılar.⁵⁰ Ancak Hâricîlerin bu politik tanımı sorunu çözmemiştir. Hâricîlerin isyanlarından bıkan diğer fırka mensupları Emevî devletinin yöneticileri hakkında çaresiz kalarak büyük günah işleyenlerin mü'min olduğunu söylediler. Onlar Mürcie'dir. Mürcie, büyük günah sahiplerinin işledikleri günahlar ile kalplerindeki imânın çelişmeyeceğini söylediler. Sonra Mu'tezile ortaya çıktı ve büyük günah sahiplerinin ne mü'min, ne de kâfir olduğunu, ikisi arasında bağımsız bir konumda (el-menziletü beyne'l-menziyeteyn) olduğunu söylediler. Ehl-i Sünnet ise onların asi Müslümanlar olduğunu söylediler. Ehl-i Sünnet'e göre büyük günah işleyen kişi Allah'a ortak koşmayan kişidir; o mü'mindir, büyük günah işlemesi onu imândan çıkarmaz. Onu küfre düşürmez. Gerçek imân tasdiktir, ancak büyük günah işleyen ahirette cezalandırılır.⁵¹

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat büyük günahların iki tür olduğu konusunda hemfikir olmuştur. Birincisi; büyük günahların en büyüğü olan şirkdir. Şirk sahibi mutlak kâfirdir ve ebediyen cehennemde kalacağı; “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Onun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar.”⁵² ayeti ve “Allah'a bir şeyi ortak koşarak ölen kimse cehenneme girecektir.”⁵³ hadîsi ile belirtilmiştir. İkincisi; Allah'a ortak koşmaktan sonra sayılan büyük günahlar hadîs-i şerifde dokuz olarak belirtilmiştir. Yüce Yaratıcı'nın haram kılmış olduğu şekliyle haksız yere bir kişiyi öldürmek, zina yapmak, ana babaya itaatsizlik yapmak, yalancı şahitlikte bulunmak, büyücülük yapmak,

⁴⁹ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-muṣallîn*, 1/167-168.

⁵⁰ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malafî, *et-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, nşr. Muhammed Zeynehüm Muhammed Azab (Kâhire: Mektebetü Medbûli, 1413/1992), 38-43.

⁵¹ Bk. Necmüddîn Ebî Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *Şerhü'l-'akâidi'n-Nesefiyye maa hâşiyeti Cem'ü'l-ferâid bi-inâreti şerhi'l-'akâid*, nşr. Komisyon (Karaşi-Pakistan: Mektebetü'l-Medîne li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1433/2012), 253-260.

⁵² en-Nisâ, 4/116.

⁵³ Müslim, “İmân”, 40 (No. 150).

yetimin malını yemek, faiz ve tefecilikle uğraşmak, savaş meydanından kaçmak, dikkatsiz davranan namuslu bir kadına zina iftirası atmak büyük günahlardır.⁵⁴ Ehl-i Sünnet'in geneli ikinci grupta bulunan büyük günah sahiplerini günahkâr mü'minler olarak kabul etmiştir. İmânlarından dolayı İslâm cemaatinin dışına çıkarılmalarını gerektirecek özel bir durumları olmadığını söylemiştir.⁵⁵

Hâricîler geniş halk kesimlerini kazanarak düzeni değiştirmeye koyulmak yerine doğrudan devrim yolunu seçmişlerdir. Devrimci bir iktidar isteğinin kurulu düzeni yıkıp yeni bir düzen inşaatmesi halka dayanmadan mümkün değildir. Düzen değişikliği iktidar sorunudur, iktidar sorunu devrim sorunudur, düzen değişikliği iktidar sorunudur, devrim sorunu da halkı kazanma sorunudur. Hâricîler'in seçtikleri yol halkın geleneksel değerleriyle bağdaşmadığı için halktan iyice kopmuşlardır. Ufukları kurulu düzeni değiştirecek alternatifleri geliştirmeye yetmemiştir. Devrimci görüşlerini desteklemek için kısa yoldan büyük günah sahiplerini tekfir etmişlerdir. Bu bakış açısıyla geniş halk kitlelerini karşlarına almışlardır. Başkaldırıları hep boş çıkmıştır. Politik davalarında ayetlerin anlamlarını çarpıtarak murad edilen manadan uzaklaşmışlardır. Şöyle demişlerdir: “Büyük ya da küçük günah işleyenler cehennem ateşinde ebediyen kalacak olan kâfirlerdir. Bundan dolayı amel tamam olmadan imânın tamam olduğu fikrine itibar edilmez.”⁵⁶

Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Kâbe'nin yeryüzünde yapılmış ilk mâbed olduğunu gösteren apaçık delillerden biri Hz. İbrahim'in makamının orada olmasıdır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenlerin hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim bu hakkı tanımazsa, bilmelidir ki, Allah'ın hiçbir şeye muhtaçlığı yoktur.*”⁵⁷ Havâric mensupları bu ayeti te'vil ederek şöyle demişlerdir: “Allah, haccı terk etmeyi küfür olarak tanımlamıştır. Haccı terk etmek günahdır. Öyleyse hacca gitmeyen kâfirdir!”⁵⁸ Ayrıca şu ayeti de delil göstermişlerdir; “*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, “imân ettikten sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık tadın azabı!” denilir.*”⁵⁹ Hâricîler bu ayeleri de te'vil ederek şöyle demişlerdir: “Fâsık bir kişinin yüzünün ağarması mümkün değildir. O zaman büyük günah işleyenlerin yüzleri kararmasından dolayı

⁵⁴ Müslim, “İmân”, 38 (No. 145).

⁵⁵ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, nşr. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih – Tevfik Ali Vehbe (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1430/2009), 303.

⁵⁶ Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırak*, 72-74.

⁵⁷ Âl-i İmrân 3/97.

⁵⁸ Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/167-173; Bağdâdî, *el-Farğ beyne'l-fırak*, 72-74; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, 38-43.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/106.

kâfir olarak adlandırılmaları gerekir.”⁶⁰ Yine Yüce Yaratıcı şöyle buyurmaktadır: “*Kıyamet günü bazı yüzler vardır ki pırl pırl parlarlar; sevinirler, müjdeler almışlardır. Bazı yüzler de toza toprağa bürünmüşler; kapkara kesilmişlerdir, işte onlar kâfirlerdir, günahkârlardır.*”⁶¹ Hâricîler bu ayetleri aşırı te'vil ederek küfründen dolayı fâsık bir kişinin kıyamet günü yüzünün gülenlerden olması mümkün olmayacağını söylemişlerdir. Hâricîlere göre fâsık kimsenin küfründen dolayı yüzünün kapkara olması gerekir.⁶²

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Üzerlerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Çünkü bu şekilde davranış fâsıklıktır. Şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş (müşrik) olursunuz.*”⁶³ Hâricîlerin'in en şerlisi kabul edilen Nâfi' b. el-Ezrak ve mensupları Yüce Yaratıcı'nın bu ayetini te'vil etmişlerdir. Böylece ma'siyet olarak ifade edilen küçük günahlarla büyük günah kabul edilen şirk arasında ayırım yapmadan bağ kurarak tevhîd ehlinin de müşrik olabileceğini ispat etmeye çalışmışlardır. Hâricîler, Allah'ın emirlerine itaatsizlik ederek küçük veya büyük günah işleyen bir kimsenin, Yüce Allah'a şirk koştığı iddiasında bulunmuştur. Yüce Yaratıcı'nın En'âm suresi yüz yirmi birinci ayetini te'vil etmişlerdir. Kendilerinden olmayan halifeye itaat edenleri müşriklerden saymışlardır. Yine Enfâl suresi kırk birinci ayetini te'vil ederek muhaliflerini müşrik kabul etmişler, erkeklerini öldürmeyi, mallarını gaspetmeyi, çocuk ve ailelerini esir almayı helâl kabul etmişlerdir.⁶⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında bazı Müslümanlar Allah'a itaatsizlik etmişlerdir. Ancak onlara müşriklere uygulanan hükümler uygulanmamıştır. Burada ayetin çizdiği sınırlar kaybolmuş gözükmektedir. Öyleyse Müslümanlar ile müşrikler arasındaki sınırları vahiy doğrultusunda nasıl çizmemiz gerekecek? Hâricîler politik durum gereği recm cezası olan taşlanarak öldürülmeyi, kırbaç cezasını ve organ kesmeyi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmetinden iptal etmişlerdir. Gözlerini sadece iktidar hırsına döndürmüşlerdir. Düşmana karşı cihâd etmeyi bağlamından kopararak sivil Müslümanları katletmişlerdir.⁶⁵

⁶⁰ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/167-173; Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-fırak*, 72-74; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, 38-43.

⁶¹ Abese 80/38-42.

⁶² Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/167-173; Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-fırak*, 72-74; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-redd 'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, 38-43.

⁶³ el-En'âm 6/121.

⁶⁴ Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrahim el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, nşr. Sâlim b. Hamd el-Hârisî (Maskat-Saltanatü Umân: Vüzâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 1427/2006), 1/43-44.

⁶⁵ Bk. Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/43-44.

Bahsetmiş olduğumuz tüm bu ayetler Hâricîler tarafından söylemlerine delil olarak gösterilmiştir. Söylemlerinde tutarsız kaldıklarında ayetlerin manasını tutarlı hale getirmek için te'vîl etmişlerdir. Bu da onların ayetlerin anlamlarını tahrif etmelerine yol açmıştır. Hâricîlerin tahrif edilmiş ayetlerin te'vîlinde i'tibar kaybına yol açan en önemli değerlendirmeleri ayetlerin emirlerine itaatsizlik eden Müslümanların büyük günah işleyenler olarak değerlendirilmesi olmuştur. Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatına ve sünnetine dikkat etmeden Kur'an'ı tefsîr etmeleri onların itibar kaybına yol açmıştır.

Hâricîler'in yapmış olduğu te'villerin kabul edilemez olduğu açıktır. Mü'minlerin ve kâfirlerin ahiretteki durumunu ayet şöyle vasıflandırmıştır: “*Mü'minlerin yüzleri ağarırken, sevinirlerken, kâfirlerin yüzleri kararır ve tozla kaplı olur.*”⁶⁶ Ayette kastedilenler Allah'ın emirlerine itaatsizlik eden mü'minler değildir. Aynı şekilde hac ayetini haccı terkenler kâfirdir şeklindeki te'villeri de doğru kabul edilemez. Bunun nedeni ayetin kapalı bir şekilde olmasıdır. Muhtemelen kastedilen haccın terk edilmesi değil, haccın farz olduğunun inkârıdır. Çünkü Allahü Teâlâ ayette haccı terk etmekten bahsetmemiştir. Ayet şöyle dememiştir: “Allah tarafından hac farz kılınmıştır, her kim ki haccı terk ederse küfre girer...” Aksine haccın gücü yeten kimse için farz olduğu açıktır. Ayetten kastedilen haccetmeye gücü yettiği halde onu terk eden kâfirdir, şüphesiz bu onun inançsızlığının delilidir, değildir. Hacca gitmeyenlerin kâfir olarak vasıflandırılması değildir. Küfür olarak vasıflandırılan haccın farz olduğunun inkârıdır. Hac farzdır. Farzın inkârı küfürdür.⁶⁷

Taberî hac ayetinin manası hakkında şöyle demiştir: “Yüce Yaratıcı'nın yapmakla yükümlü kıldığı hac ibadetini kim inkâr ederse kâfir olur. Allahü Teâlâ'nın haccı inkâr eden kişinin ibadetini ihtiyacı yoktur. Yüce Yaratıcı, yaratmış olduğu insanlar ve cinlerden hac ile kendisine ibadet etmelerini istemiştir.”⁶⁸

Muhammed Ebû Zehra; “Hac ayeti, hac ibadetini yapmayanların küfrüne değil, hac ibadetini inkâr edenlerin küfrüne delalet eder.” görüşündedir. O, Havâric'in hac ibadetini yapmayanları küfürle itham eden te'villerini çürütmek için şöyle demiştir: “Bunların hepsi nasları zâhirine göre yüzeysel okumaya delalet etmektedir. Çoğu Mekke müşriklerinin hadiseleri değerlendiriş şekline işaret eder. Çünkü Havâric'in çoğu tasvirleri onların

⁶⁶ Âl-i İmran 3/106.

⁶⁷ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'azîm*, nşr. Sâmî Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/1999), 2/77-85.

⁶⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 5/598-624.

görüşleriyle uyuşmaktadır.”⁶⁹ Hz. Ali, Havâric'in Kur'an'ı anlama ve te'vil etme konusundaki hatalarını fark etmiş, sünnetin nasları açıklayıcı özelliğini ihmal ettiklerinde aşırı gittiklerini görmüş, onlarla bu hususu tartışmıştır. Elçisini göndererek onlarla görüşmesini sağlamıştır. Hâricîlere sadece Kur'an metinleriyle değil, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatındaki örnekler ve sünnetinden bahsetmesini istemiştir. Onlara ameller üzerindeki hatanın küfrü gerektirmediğini izah etmeye çalışmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) evli iken zina eden kişiyi recm cezası ile cezalandırdığını, sonra cenaze namazını kıldığını ve miras mallarını ailesine teslim ettiğini söylemiştir. Yine kâtil olan bir kişinin öldürülmesini emrettiği ve mirasını ailesine teslim ettiğini söylemiştir. Ve hırsızın eli kesilmesini emrettiğini, evli olmayan zina yapan kişiyi kırbaştırdığını, sonra zina yapan kişiden tazminat alarak karşı tarafa verdiğini, tüm bunları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) günah işleyen kişinin günahlarına karşılık olarak yaptığını söylemiştir. Aralarındaki adaleti Allah'ın hakikatleri üzerine tespit ederek yerine getirmiştir. Günahkârlara İslâm adaleti üzerine paylarına düşen malları teslim ederek onları paylarından mahrum bırakmamış, onları İslâm cemâatinin dışına çıkarmamıştır.⁷⁰

İbn Hazm Havâric'in görüşlerinin gerçeği yansıtmadığını şöyle ifade etmiştir:

*“Onlar gerçek Araplar idi. Kur'an okumalarını, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinin nasları açıklamakla yetkilendirildiği görüşünden uzak bir şekilde yapıyorlardı. Onlardan hiçbiri fıkıh âlimleri arasından değildi. İbn Mes'ûd'un ashâbı, İbn Ömer'in ashâbı arasında değildi. Bu yüzden onları en ufak bir meselede dahi birbirlerini tekfir ederken buluyoruz.”*⁷¹

Havâric'in mezhebî doktrinlerini desteklemek için te'vile gittikleri şey, büyük günah işleyenlerin kâfir oldukları, şayet bu dünyada tövbe etmeden ölürse ebediyen cehennem ateşinde kalacağı fikridir. Bu, hiçbir şekilde kabul edilebilir bir te'vil değildir, daha ziyade Kur'an-ı Kerim'in anlamlarının çarpıtılmasıdır. Ayetleri politik açıklamaya çalışırken hakikatin gerçeklerinden uzaklaşmışlardır. Ayrıştırıcı ve kutuplaştırıcı nefret söylemiyle ortaya koydukları büyük günah anlayışları onları yanlış bir yola sevk etmiş, bu yanlış yol onları savaşıma sevk etmiş, geniş halk kitleleri de onlardan uzak durmuşlardır.

⁶⁹ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhü'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-'akâid ve târîhi'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, 73.

⁷⁰ Bk. Ebû Hâmid Abdülhamîd b. Hibetullâh el-Medâinî, İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü Nehci'l-belâğa*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kâhire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1386/1966), 8/113-119.

⁷¹ İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*, 4/236-237.

3. Eş'arî'ye göre, devrimci bir ruhu temsil eden Nâfi' b. el-Ezrak imanda ve amelde takiyyenin câiz olmadığı görüşünde idi.⁷² Bu, pek muhtemeldir ki Allahü Teâlâ'nın Müslümanlara emrettiği cihad yükümlülüğüyle çeliştiğine inandığı içindir; “*Müşrikler sizinle topyekün savaştıkları gibi, siz de müşriklerle topyekün savaşın.*”⁷³ Takiyyenin haram olduğuna dair Yüce Yaratıcı'nın şu ayetini delil olarak göstermiştir;⁷⁴ “*Onlara savaş farz kılınca bir de gördün ki, içlerinden bir grup Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korkuyla savaşmaktan korkuyorlar da, “Rabbimiz! Savaşı bize niçin emrettin, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı?” diyorlar. Onlara de ki: “Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size orada zerre kadar haksızlık edilmez.*”⁷⁵ Bir diğer Hâricî lider Necde b. Âmir, takiyyeyi câiz görmüş ve Yüce Yaratıcı'nın şu ayetini delil olarak söylemiştir.⁷⁶ “*Firavun ailesinden olup imamını gizleyen bir mü'min kişi şöyle dedi: “Adamı, “Rabbim Allah dediği için öldürecek misiniz?”*”⁷⁷ Te'vîl, ayetlere kendi görüşleri doğrultusunda anlam vermekten başka bir şey midir? Nâfi' b. el-Ezrak'a mensup olan Ezârika'ya atfedilen te'vîller arasında şu ayeti kerimeye bakalım; “*Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kıl. Şüphesiz ibadetler kötülükleri yok eder. İşte bu, ibadet yapmak isteyenler için bir hatırlatmadır.*”⁷⁸ Namaz iki vakittir: Öğle namazı ve yatsı namazı, bunun dışında namaz yoktur.⁷⁹ Yüce Yaratıcı'nın şu ayetiyle ilgili te'vîli: “*Gitmeye gücü yetenlerin hacca gitmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Kim bu hakkı inkâr ederse bilinmelidir ki, Allah'ın buna muhtaçlığı yoktur.*”⁸⁰ Hac vâcip olup senenin her günü yapılabilir şeklinde te'vîl etmiştir. Ezârika zina eden evli erkeğe uygulanan recm cezasını iptal etmişlerdir. Hırsızlıkta, çalınan şeyin miktarına bakılmaksızın ister az olsun ister çok olsun, hırsızın elinin kesilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Hayızlı bir kadının namaz kılmasının ve oruç tutmasının vâcip olduğunu iddia etmişlerdir. Yüce Yaratıcı'nın ayetini; “*Hırsızlık yapan erkek ve hırsızlık yapan kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olarak ellerini kesin.*”⁸¹ şu şekilde te'vîl etmişlerdir; “*Hırsızlık yapanların sayısını minimum seviyeye indirmek için elin bilekten değil, omuzdan*

⁷² Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/173.

⁷³ et-Tevbe 9/36.

⁷⁴ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/173.

⁷⁵ en-Nisâ 4/77.

⁷⁶ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/174-176.

⁷⁷ el-Mü'min 40/28.

⁷⁸ Hüd 11/114.

⁷⁹ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/174-176.

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/97.

⁸¹ el-Mâide 5/38.

kesilmesi gereklidir.”⁸² Hiç şüphe yok ki Ezârîka'nın yaptığı şey ayetleri te'vîl etmektir. Ayetleri politik çizgilerine uygun bir anlayışla te'vîl etmişlerdir. Allah kelâmı hakkında konuşmaya kendilerini yetkili görmüşlerdir. Ayetlere olayların gelişimine göre mana vermişlerdir. Dilin kurallarına veya içeriğine bağlı kalmamışlardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine dikkat etmemişlerdir. Müslümanların icmasını dikkate almamışlardır. Kur'an-ı Kerim'de namazların rekât sayıları, rükünleri, şartları, sünnetleri, mekruhları, namazda okunacak ayetler, dualar, namazı bâtil kılacak şeyler, namazın kılınıp şekli açık açık belirtilmemiştir. Bu görev Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tevdi edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) namazın nasıl kılınacağını uygulamalı olarak açıklamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) tüm bunları içine alan şu sözü söylemiştir: “Namazı benden gördüğümüz gibi kılın.”⁸³ Sünnet, hac ve umre ibadetinin nasıl yapılacağını en ince teferruatına kadar açıklamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) şu sözü de bunun ispatıdır; “Hac ibadetinin nasıl yapılacağını benden örnek alın.”⁸⁴ Ashabın son derece güçlü bir vurguyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerini dikkate aldığı tarihi bir gerçektir.

Bir hırsızın elinin kesilmesi ile ilgili olarak, hırsızlık yapan birinin elinin bilek eklem yerinden kesilmesi hususunda dört büyük fıkıh imamı ittifak halinde aynı görüşü söylemişlerdir. Ebû Bekir el-Cassâs (ö. 370/981): “Elin kesilmesinin bileğin eklem yerinden olması hususunda erken dönem selef uleması ve fukaha arasında görüş ayrılığı yoktur. Havâric buna muhalefet etmiştir. İbret olması için elin bilekten değil de omuzdan kesilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Onlar itibar görmeyen bu görüşleriyle yalnız kalmışlardır.”⁸⁵ Hırsızlık ayeti mücmeldir, dolayısıyla Sünnet, çalan kişinin elinin kesilebilecek boyutunu göstererek güzel bir şekilde açıklamaktadır.⁸⁶ Müslim'in (ö. 261/875) Sahih'inde geçen bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demiştir: “Çeyrek dinarı aşmayan meblağlardaki hırsızlık olaylarında hırsızın elini kesmeyin.”⁸⁷ Buhârî'deki (ö. 256/870) metin de ise; “Çeyrek dinarı aşan meblağlardaki hırsızlık olaylarında hırsızın elini kesin.”⁸⁸ buyurulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de ayet meseleyi mücmel (özet) olarak verdiği için açık ayrıntıyı

⁸² İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*, 5/51-52.

⁸³ Buhârî, “Edeb”, 67 (No. 6008).

⁸⁴ Müslim, “Hac”, 51 (No. 1297).

⁸⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî-Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1412/1992), 4/70.

⁸⁶ Buhârî, “Hudûd”, 86 (No. 6789); Müslim, “Hudûd”, 29 (No. 1684).

⁸⁷ Müslim, “Hudûd”, 29 (No. 1684).

⁸⁸ Buhârî, “Hudûd”, 86 (No. 6789).

bulamıyoruz. Sünnet, ayeti teferruatlı bir şekilde açıklamaktadır. Burada Sünnet, ayetin murat ettiği hükümleri şüpheye yer bırakmayacak şekilde ayrıntılı olarak açıklamıştır.

4. Hâricîler taraftarlarının sayısını artıracak siyasî bir mantıkla hareket etmişlerdir. Herhangi bir kişinin karşısına çıkıp söylenmemesi gereken sözleri siyasî rakiplerine söylemekten çekinmemişlerdir. Yaşananların vahametini anlayabilmek için Hz. Ali'nin uğradığı saldırı sonucu öldürülmüş olmasını bir kez daha hatırlatmakta fayda vardır. Fırka mensuplarının muhaliflerine karşı kullandıkları en sorumsuz ve suçlayıcı ifade tekfir olmuştur. Bu, bir öfke ve tepki patlamasıdır. Üstünde düşünülmesi gerekli bir durumdur. İlk Muhakkime ile başlayan muhaliflerini tekfir etmeleri Ezârîka ile devam etmiştir. Ezârîka bu meselede fikir birliği etmiştir. Onlar şöyle demişlerdir: “Kim büyük günah işlerse kâfirlere olur. Büyük günah işleyerek İslâm'dan tamamen sapmış bir toplumda yaşamak da küfürdür ve o kişi cehennemde ebediyen kalacaktır.”⁸⁹ Muhaliflerinin yaşadıkları yerlerin küfür bölgesi olduğunu iddia etmişler ve buradaki sivil halkın kadın çocuk demeden öldürülmesini caiz görmüşlerdir. Öğretilerini özgürce yaşayabilecekleri ve politik özlemlerini bir an önce hayata geçirebilecekleri bölgelere hicret etmelerini kendilerine ilke olarak belirlemişlerdir. Her durumda muhaliflerinin mallarını gasp etmeyi helal kabul etmişlerdir. Sufriyye büyük günah işleyenleri müşrik ve kâfir olarak kabul ederek Ezârîka ile aynı görüşü paylaşmıştır. Sufriyye bütün büyük günahların küfür olduğunu kabul etmiştir. Her türlü küfrü şirk, şirkin ise Şeytan'a kulluk olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Ancak muhaliflerinin çocuk ve kadınlarını öldürmekle ilgili meselede Ezârîka ile aynı görüşü paylaşmamışlardır. Sufriyye mensupları muhaliflerin çocukları ile kadınlarını öldürmeyi uygun görmemişlerdir. Sufriyye'den bir grup, şerîatta zina, namus iftirası, hırsızlık gibi hakkında had cezası belirlenmiş olan bir fiili işleyen o günahın kapsamı dışında başka bir isimle yani müşrik kâfir olarak isimlendirilemeyeceğini söylemişlerdir. Onların işledikleri fiil çerçevesinde yalnızca “zânî” (zina eden kişi), “kâzif” (namus iftirası atan kişi), “sârik” (hırsızlık yapan kişi) olarak isimlendirileceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre böyle bir kimse ne kâfir ne de müşriktir. Bu grup, namaz kılmamak, oruç tutmamak, savaş esnasında kaçmak gibi hakkında belirli bir had cezası belirlenmeyen her türlü günah işlemeyi ise, küfür olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre böyle bir günahı işleyen kişi ister küçük ister büyük günah işlesin her iki durumda da imânını kaybederek küfre girmiştir.⁹¹ Acâride'de büyük günah işleyenleri tekfir etmede

⁸⁹ Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/167-174.

⁹⁰ Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/182.

⁹¹ Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-fırak*, 90-91.

Ezârika ile aynı görüşte birleşmiştir.⁹² Ezârika'nın görüşlerinin sahîh olduğunu söyledikleri delilleri “İblîs'in küfrüdür.” Ezârika mensupları şöyle dediler: “İblîs, Allahü Teâlâ'nın Hz. Âdem'e secde etmesini emreden sözüne karşı çıkmaktan başka büyük günah işlemedi. Aksi takdirde İblîs'in, Yüce Yaratıcı'nın vahdaniyetinden haberdar olmadığı düşünülemez.”⁹³ Ezârika, İblîs'in Allah'a karşı gelerek işlediği bir günah gibi sahabenin de bir defa büyük günah işlediğini söylemiş, kıyas ederek sahabeyi ebediyen cehennemde kalacağını söyleyerek tekfir etmiştir.⁹⁴ Necedât fırkası küçük günah işleyen herkesi müşrik olarak görmüştür. Ancak kendi mensuplarının imamın itaatinden çıkmamak şartıyla zina etmesine, hırsızlık yapmasına ve içki içmesine izin vermiştir. Mensuplarının tamamını her şartta Müslüman olarak kabul etmiştir. İmama muhalefet eden kişilerin cehenneme gireceğini iddia etmiştir.⁹⁵ Hâricîlerin bu aşırı ideolojik te'villeri, fâsid bir fırka olduklarına delildir. Çünkü görüşleri açık olan nasla çelişmektedir. Hâricîler'in tekfiri bu şekilde açıklamaları, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu hadîsinin apaçık metniyle çelişmektedir. Ubâde b. es-Sâmit şöyle bir hadîs rivayet etmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) etrafı bir grup sahabe ile çevrili olduğu bir zamanda şöyle demiştir: “Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarınızı öldürmemek, el ve ayaklarınız arasında kendiliğinizden uyduracağınız bir yalanla birine iftira etmemek, kesin doğru bilinen hususlarda karşı çıkmamak üzere bana bey'at ediniz. Kim sözünde durursa onun mükâfatını vermek Allah'a aittir. Kim de bu günahlardan birini işler de dünyada iken cezalandırılır ise, bu onun için bir kefarettir. Kim de bu günahlardan birini işler de Allah onu bu durumundan dolayı cezalandırmazsa onun durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse ona azap eder, dilerse onu affeder.” Ubâde b. Sâmit rivayetine devamla sözünü şöyle tamamlamıştır: “Biz de bu şartlar üzere Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bey'at ettik.”⁹⁶ Bu hadîs Havâric'in büyük günah işleyenleri küfürle itham etme ve cehennemde ebediyen kalacaklarına dair iddialarını geçersiz kılmaktadır. Şayet işlenen büyük günahlar üzerine bir had cezası tesis edilmişse, bu ceza onun için bu dünyada bir kefarettir. Allah dilerse o kişinin günahını bağışlayabilir. Hz. Peygamber (s.a.v.) onun kâfir olduğunu söylememiştir.

⁹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 124-125.

⁹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 115-116.

⁹⁴ Eş'arî, *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-muşallîn*, 1/167-174.

⁹⁵ Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, 89.

⁹⁶ Buhârî, “İmân”, 11(No. 18).

5. Ezârika'nın aşırı te'villerinden birisi de Kur'an'ın değinmediği gerekçesiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğruladığı zâni için uygulanan recm cezasını düşürmeleridir, yani recm cezasını haram kabul etmişlerdir.⁹⁷ Hâricîler şöyle demişlerdir:

“Hz. Peygamber'in (s.a.v.) evli bir erkeğe ve evli köle bir kadına recm cezası uyguladığı rivayet edilmiştir. Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur: “Köle kadınlar (cariye) evlendikten sonra fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınların cezasının yarısı uygulanır.”⁹⁸ Recm, kişinin öldürülmesi için uygulanır, yoksa kişiyi cezalandırmak için değildir. Peki, öyleyse fuhuş yapan bir köle kadına bunun yarısı nasıl uygulanacaktır?”⁹⁹

Hâricîler evli olan hür kadınlarla evli olan köle kadınları bir tutmuşlardır. Bu da hür ya da köle olsun tüm kadınların had cezalarında aynı cezaya tabi tutulmalarının kanıtıdır.¹⁰⁰

Hâricîler iffetli bir kadına iftira suçu atan erkeğin had cezası uygulamasını düşürmüşler, lakin iffetli bir kadına iftira suçu atan bir kadına had cezası uygulanmasının vâcip olduğunu söylemişlerdir. Kur'an'da bulunmadığını öne sürerek, namuslu erkeklere zina isnat edenlere kâzif cezasının uygulanmaması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰¹ Ezârika'nın recm cezasını düşürmesi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti ile çelişmektedir. Rivayete göre Ömer b. el-Hattâb şöyle demiştir: “Recm, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamasıdır, Hz. Ebû Bekir'in uygulamasıdır, ben recm cezasını uyguladım. Eğer Allah'ın kitabına eklemenin yanlış olduğunu bilmeseydim, recmi Mushaf'a yazardım. Çünkü recm cezasını insanların Allah'ın kitabında bulamayacaklarından dolayı inkâr edeceklerinden korkuyordum.” Tirmizî bu sözü naklettikten sonra şöyle demiştir: “Hz. Ömer'in hadîsi hasendir, sahîhdir.”¹⁰² Mâiz b. Mâlik el-Eslemî kıssası,¹⁰³ Gâmidîyye kıssası,¹⁰⁴ Asîf kıssası¹⁰⁵ ve diğer kıssalar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zina yapanları recm cezası uyguladığını kanıtlıyor.

Hâricîleri kazf cezasını düşürmeye götüren şey, nassın manasını yanlış anlamalarından kaynaklanmaktadır. Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“İffetli kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun ve bundan sonra onların şahitliklerini*

⁹⁷ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihṫilâfi'l-muṣallîn*, 1/173.

⁹⁸ en-Nisâ 4/25.

⁹⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1408/1988), 2/231.

¹⁰⁰ Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/231.

¹⁰¹ Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve ihṫilâfi'l-muṣallîn*, 1/174.

¹⁰² Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiü'l-kebir*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Hudûd”, 7 (No. 1431).

¹⁰³ Bk. Müslim, “Hudûd”, 5 (No. 1695).

¹⁰⁴ Bk. Müslim, “Hudûd”, 5 (No. 1695).

¹⁰⁵ Buhârî, “Hudûd”, 30 (No. 6827-6828).

asla kabul etmeyin. İşte onlar fâsıkların ta kendileridir."¹⁰⁶ Ayette erkeklerden değil doğrudan iffetli kadınlardan bahsedilmiştir. Ayetin doğru anlaşılması için kıyas yoluyla namuslu erkeklere iftira atanlar içinde aynı hükmün uygulanması gerekir.¹⁰⁷ Böylelikle Havâric'in övgüye değer kıyası kullanmaktan kaçındıklarını görüyoruz. Kazf ayetinde olduğu gibi, Hâricîler zemmedilen kıyasa ve politik te'villere sarılmışlardır.

6. Hâricîler'in kamu yararına olmayan te'villeri için Müberred (ö. 286/900) tarafından verilen şu haber iyi bir örnek olabilir: Rivayete göre, bir Hâricî olan Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkurî bir kadın yüzünden had cezasıyla suçlanmıştır. Habere göre, Ubeyde bir kadının evine zina amaçlı girmekle itham edilmiştir. Bu haber liderleri Katarî'ye ulaştırılmıştır. Katarî'de onlara: "Ubeyde, dini öğrendiğiniz ve cihad ederken şahit olduğunuz biridir." demiştir. Onlar da: "Hayır, onun bir fâhişeye birlikte olduğuna kesin tanıklık ediyoruz." demişlerdir. Katarî şöyle demiştir: "Haydi gidin, işinize bakın." Sonra Ubeyde'ye haber göndermiş ve yanına çağırmıştır. Ona şöyle demiştir: "Seni bir fâhişe ile birlikte olmaktan suçlamıyoruz." Ubeyde şöyle demiştir: "Ey Emîrül-mü'minîn! Benim bu şekilde itham edilmem hakkında ne düşünüyorsun?" Katarî şöyle demiştir: "Seni iddia sahipleriyle bir araya getiririm. Suçluya masum, masuma da suçlu muamelesi yapmamak gerek." Katarî hepsini bir araya toplamış ve konuşmuşlardır. Ubeyde ayağa kalkmış ve şu ayeti okumuştur: "*O ağır iftirayı atanlar içinizden bir gruptur. Bu iftiranın kendiniz için kötü bir şey olduğunu sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır. İftirayı atanlardan her biri için, işledikleri günahın cezası vardır. İçlerinden iftiranın atılmasına elebaşılık eden kişi için ise daha ağır bir azap vardır.*"¹⁰⁸ Onun bu sözü üzerine dinleyenler ağlamışlar, ayağa kalkmışlar ve onu kucaklamışlardır. Ve şöyle demişlerdir: "Bizi affet." Ubeyde de onları affetmiştir.¹⁰⁹ Böylece Ubeyde onlara Kur'an ayetlerini okuyarak onların ithamlarını boşa çıkarmış oldu. Hâricîler Kur'an ayetlerini zahirine göre te'vil etmenin başka ayetlerin manasına uygun düşmeyeceğini düşünememişlerdir. Ve bu yüzden onu delil olmadan fâhişe ile birlikte olmadığına karar vererek beraat ettirmişlerdir. Ancak onu delil olmadan da suçlamışlardır. Her iki durumda da iddia makamı olarak hareket etmişlerdir. Aksine onun suçlu olduğuna güçlü bir delil olmadan fikirlerini adaletin tam tersi tecelli etmesi şeklinde ifade etmişlerdir. Namuslu erkeklere zina isnat edenlere kazf cezası uygulanmamasına karar vermişlerdir.

¹⁰⁶ en-Nûr 24/4.

¹⁰⁷ İbn Abdilber, *Câmîü beyâni'l- 'ilmi ve fađlihi*, 2/873.

¹⁰⁸ en-Nûr 24/11.

¹⁰⁹ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil*, nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâli (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004), 3/1333.

Müberred'in Kâmil'inde yer alan bir habere göre, Mu'tezile'nin imamı Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Rûfka kabilesi mensupları arasında şöyle bir konuşma geçmiştir: Onlar; Vâsıl b. Atâ'ya; "Hâricîler hakkında bize bilgi ver." demişlerdir. Vâsıl b. Atâ onlara şöyle demiştir: "Onlardan uzak durun, onları terk edin, onlarla birlikte olmayın. Onların görüşlerinde doğruluk payı yoktur." Vâsıl'a tekrar şöyle sormuşlardır: "Hâricîler'in büyük günahlar hakkındaki görüşüne ne dersin?" Vâsıl şöyle cevap vermiştir: "Hâricîler büyük günah işleyenleri Allah'ın kelâmından yola çıkarak müşrikler olarak kabul etmişlerdir. Günah işleyenlerin had cezası ile cezalandırılmalarını istemişlerdir." Onlar da Vâsıl'a şöyle demişlerdir: "Onlar hakkında bizi aydınlattın." Vâsıl b. Atâ tekrar şöyle demiştir: "Gördüğünüz gibi bu söylediklerimle size onların görüşlerini öğrenme imkânı kıldım." Onlar şöyle demişlerdir: "Sizden duyduklarımızın doğru olduğuna inanıyoruz." Sonra da sözlerine şöyle devam etmişlerdir: "Dostluğumuz daim olsun. Çünkü biz din kardeşiyiz." Vâsıl onlara şöyle demiştir: "Havâric'in görüşleri ümmetin bünyesine uygun değildir." Vâsıl, onlara Allahü Teâlâ'nın şu ayetini okumuştur: *"Eğer müşriklerden biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah'ın kelâmını işitebilmesine fırsat vermek için ona sığınma hakkı tanı. Sonra da onu güven içinde varacağı yere ulaştır. Bu, onların cahil bir kavim olmalarından dolayıdır."*¹¹⁰ Vâsıl, onlara Hâricîler'den uzak durdukları müddetçe güvenlik içinde olduklarını söylemiştir. Onlar da birbirlerine bakmışlardır. Sonra şöyle demişlerdir: "Sizinle birlikte hareket edelim. Siz güvenilir bir insansınız."¹¹¹

Birinci örnekte Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkurî ayete alakası olmayan bir anlam yükleyerek te'vîl etmiştir. İkinci örnekte Vâsıl b. Atâ Havâric'in nassları anlayışlarındaki ilimden uzak politik anlayışlarına işaret etmektedir. Ayetin zâhirine olan bağlılıkları onları sağlıklı bir zihnin kabul etmediği çelişkilere götürmüştür. Sürekli çatışma ortamında olmaları doğru karar vermelerini engellemiştir. Doktrinel ve sapkın inançları, şüpheli hedefleri ve Sünneti ihmalleri dinden olmayan yolları seçmeye zorlamıştır. Dinin açık yollarından uzaklaşmışlardır.

7. Hâricîler ile Selef uleması arasındaki ayrışmanın en iyi örneklerinden biri rü'yetullah konusudur. Rü'yetullah, Yüce Yaratıcı'nın ahirette görülmesini ifade eder. Kelâmî bir konu olan rü'yetullah meselesi çerçevesinde çok fazla tartışma vardır. Her fırka kendi görüşünü desteklemek için çeşitli deliller öne sürmüşlerdir. Kimi delilelerini rü'yetullahı ispat

¹¹⁰ et-Tevbe 9/6.

¹¹¹ Müberred, *el-Kâmil*, 3/1078-1079.

etmek için kimi de nefyetmek için uğraş vermişlerdir. Aynı konu çok sık bir fırka tarafından küfür kabul edilirken diğerlerince iman kabul edilmiştir. Hâricîler rü'yetullahın imkânsız olduğunu iddia etmiş, Yüce Yaratıcı'yı bu tür ithamlardan tenzih etmişlerdir. Hadis âlimi Nevevî (ö. 676/1277) şöyle demiştir: “Bid‘at firkalardan olan Havâric, Mu‘tezile ve bazı Mürcie şunu iddia etmişlerdir: Yüce Yaratıcı yarattıklarından olan hiç kimse tarafından görülemez. O’nu görmek aklen imkânsızdır.”¹¹²

Hâricîler rü'yetullahın nefyi hususunda şu ayeti delil göstermişlerdir: “*Gözler O’nu idrak edemez ama O tüm gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir ve her şeyin hakikatından haberdar olandır.*”¹¹³ Ve yine şu ayeti delil getirmişlerdir: “*Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr’a) gelip Rabbi onunla konuşunca o, “Rabbim! Bana kendini göster, sana bakayım” dedi. Allah, “Beni dünyada asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin.” dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da bayılıp düştü. Aylınca şöyle dedi: “Allah’ım! Seni noksan sıfatlarından tenzih ederim, sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim.*”¹¹⁴ Bir şeyin çok azını görmek, onun çoğunu görmek gibidir. Bu yüzden ayet Yüce Yaratıcı’nın görülmesini nefyetmiştir. Rü'yetullah ile ilgili hadîsler sahabe tarafından nakledilmiştir ve ayetlere tatbik edildiği takdirde kabul edilir. Çünkü rü'yeti kabul etmek Yüce Yaratıcı’ya bir yön ispat etmektedir ve bu Allah için bâtil bir sözdür.¹¹⁵

Havâric tarafından ortaya konan bu söylemler Selef uleması tarafından geçersiz kabul edilerek reddedilmiştir. Selef ulemasına göre onların ayetler üzerinden yaptıkları çıkarsamalar doğru değildir. Ahirette rü'yeti reddetmek için kesin delilleri yoktur. Sahih nakillerle gelen rivayetlere göre cennet ehli kıyamet günü Rablerini göreceklerdir.¹¹⁶ Evet, gözler O’nu idrak edemeyecek, O’nun bir çerçevesi olmayacak, ama O’nu Celâl sıfatına yakışır bir şekilde göreceklerdir ve bu ayetin inkâr etmediği bir şeydir. Ancak rü'yeti idrak ve cihet belirtmeden ispat etmek daha doğru olabilir, bu hususta Selef’in tespiti daha doğrudur.

Rü'yet, Yüce Yaratıcı’ya teşbih gerektirmez, Yüce Allah yaratılmışların sıfatları ile vasıflandırılmaz, Rü'yet, Yüce Yaratıcı’nın zatına taalluk eder. Rü'yet meselesini Yüce

¹¹² Ebû Zekeriyye Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Şahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî* (Kâhire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1347/1929), 3/15.

¹¹³ el-En‘âm 6/103.

¹¹⁴ el-A‘râf 7/143.

¹¹⁵ Sâlim b. Hamd b. Süleyman b. Hamîd el-Hârisî, *el-‘Ukûdü'l-fudîyye fî usûli'l-İbâdiyye* (Saltanatü Umân: Vüzâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 1438/2017), 293.

¹¹⁶ Müslim, “İmân”, 80 (No. 296, 297).

Yaratıcı'nın sıfatlarını ve fiillerini yaratılmışların hallerinden tenzih ederek görmek gerekir. O'nun zatı bütün yaratılmışların zatı gibi değildir, O'nu bir yaratılmışı görmek gibi kabul etmemek gerekir, rü'yet için mahlûkata benzetmeye gerek yoktur.

Burada, Selef'in söylediği gibi, Yüce Yaratıcı'nın rü'yetini inkâr eden Bid'at ehlinin yorumlarından uzak, Allahü Teâlâ'nın kendisini vasıflandırdığı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kanıtladığı şekilde bütün Müslümanların rü'yete inanmaları gerekir. Müslümanların Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadîslerinde anlamını bulduğu şekilde kıyamet günü gerçekleşeceği söylenen hadisenin doğru olduğuna iman etmesi gerekir. Hanefî âlimi Tahâvî şöyle demiştir: "Rü'yet, Rabbimizin kitabında belirttiği gibi, keyfiyeti ve ciheti olmaksızın cennet ehlinin hakkıdır."¹¹⁷

SONUÇ

İslâm'da siyasî mezheplerin ortaya çıkmasının en belirgin nedeni hilâfet meselesi olmuştur. Askeri güç yoluyla iktidarı ele geçirmek isteyen Havâric'de onlar arasındadır. Bu durum uzun süreli bir iç savaşa ve Havâric'in tamamen tecrit edilmelerine yol açmıştır. Kureyş'in otoritesine karşı büyük özveri ve bedeller ödeyerek sürdürdükleri mücadeleleri geniş kitlelere ulaşamamış ya da kitlelerce benimsenmemiştir. Havâric için imamet dinin esası değil furuudur. Politikalarını Kitap veya Sünnet'in ilkeleri değil, politik kanaatleri yönlendirmiştir. Bir sürecin yönetimi en az haklılığı kadar önemlidir. Liyakatli kadrolarla siyasî çözümlere yanaşmamışlardır. Bütün bunlar göstermektedir ki, Havâric ile siyasî rakipleri arasında ortaya konan tartışmaların çıkış noktası dinî değil politiktir. Halifelerin yönetim performans kriterlerini kişisel hata olarak değil, şirk ve küfür olarak belirlemişlerdir. Bu da adaletten sapmalarına ve başarısızlıklarına yol açmıştır.

Hâricîler siyasî mücadelelerini dinî alana taşıyarak muhaliflerini büyük günah sahibi müşrikler olarak olarak adlandırmışlardır. Büyük günahtan kastetdikleri muhaliflerinin mutlaka öldürülmesidir. Bu da gerilime yol açmış, devletin gücünü tüketmişlerdir. İlk Muhakkime'nin Harurâ'da muhaliflerine karşı yürüttükleri savaşlar bunu kanıtlar niteliktedir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'in Hucurât suresi dokuzuncu ayeti anlaşmazlığa düşen iki grubun sağduyuyla hareket ederek sukuneti sağlamalarını istemektedir. Ancak Hâricîler tam tersini yapmışlar ve karşıtlarını kâfir olarak niteleyerek savaşmışlardır.

¹¹⁷ Ali b. Ali b. Muhammed b. Ebî'l-İz, *Şerhü'l-'Akideti't-Tahâviyye*, nşr. Beşîr Muhammed Uyûn (Beyrut: Mektebetü'l-Müeyyed – Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1408/1988), 129.

Hâricîler kendi içinde türdeş olmayan, bünyesinde hedefleri, öncelikleri birbirinden farklı ve rekabet halinde olan hizipler, gruplar bulunan çok parçalı bir yapı ortaya koymuştur. Aşırı Hâricî zihniyeti İlk Muhakkime'den başlayarak Ezârika ile zirveye çıkmıştır. Hâricî düşünce güçlü ve yetenekli liderler olduğu dönemde güç bulmuş, liderleri olmadığı zaman sessiz kalmıştır. Hâricîler bütün fırkalarıyla zâlim ve dalalet imamlarına isyan konusunda ittifak etmişlerdir. Kötülükle savaştıklarını ve hakkı ayakta tutmak üzere mücadele ettiklerini söyleyerek algı operasyonları yapmışlardır. Müslümanların meşru imamına isyan etmeyen herkesi kâfir ilan etmişlerdir. Kanlarını caiz görmüşlerdir. Bu, İslam'a yabancı olan mübalağadan başka bir şey değildir. Aşırılıklarından dolayı kılıcı değişimin başlıca aracı yapmışlardır. Kılıçtan önce güzel öğütle cihad diye bilinen bir strateji geliştirmemişlerdir. Hâricîler doğruyu aramak için bâtıla niyet etmişler ve onu da yapmışlardır. Kara propagandalarını yaparken Kur'an metinlerini te'vil ederek delillendirmişlerdir. Politik amaçlarına ulaşmak için kible ehlini kılıçla ve aşırı tevillerle dize getirmek istemişlerdir. Ancak klasik dar taban ve katı ideoloji yerine geniş kitlelere açılma siyaseti izleyemedikleri için başarılı olamamışlardır. İslâm tarihi içinde tahrif etmedikleri hiçbir şey bırakmamışlardır. Onların aşırılık yanlısı egemenlik anlayışları bazı çağdaş fırka, grup ve düşünürleri etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâvut – Âdil Mürşid – Cemâl Abdüllatîf. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Ahmed Emîn. *Duḥâ'l-İslâm*. Kâhire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed et-Tağlebî. *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. nşr. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1402/1982.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Farḳ beyne'l-firâḳ*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1416/1995.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1423/2002.
- Cassâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Aḥkâmü'l-Ḳur'an*. nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l - Arabî-Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1412/1992.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâṭi'l-edille fi uşûli'l-i'tikâd*. nşr. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih – Tefîk Ali Vehbe. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1430/2009.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî. *Sünenu Ebî Dâvud*. nşr. Şuayb el-Arnâvut – Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîḥü'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-'akâid ve târîḥi'l-mezâhibi'l-fikhiyye*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve iḥtilâfî'l-muşallîn*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1411/1990.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs ve kemiyyeti ecnâsihi*. nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1424/2003.
- Hârisî, Sâlim b. Hamd b. Süleyman b. Hamîd. *el-'Uḳûdü'l-fuḍiyye fi uşûli'l-İbâdiyye*. Saltanatü Umân: Vüzâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1438/2017.

- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed. *Câmiü beyâni'l- 'ilmi ve fadlihi*. nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzi, 1414/1994.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed İbn İdris er-Râzî. *Tefsîrû'l-Şur'ani'l- 'azîm*. nşr. Esad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü Nezâr Mustafa Elbâz, 1417/1997.
- İbn Ebû'l-Hadîd, Ebû Hâmid Abdülhamîd b. Hibetullâh el-Medâinî. *Şerhü Nehci'l-belâga*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 20 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 2. Basım, 1386/1966.
- İbn Ebû'l-İz, Ali b. Ali b. Muhammed. *Şerhü'l- 'Akdîti't-Tahâviyye*. nşr. Beşîr Muhammed Uyûn. Beyrut: Mektebetü'l-Müeyyed – Mektebetü Dâri'l-Beyân, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cem Mekâyisü'l-lüga*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethü'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihâl*. nşr. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 2. Basım, 1416/1996.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrû'l-Şur'ani'l- 'azîm*. nşr. Sâmi Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2. Basım, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. nşr. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Advâ li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1410/1990.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l- 'Arab*. nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm. *Mecmûatü'r-resâil'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392/1972.

- Kalmâvî, Süheyr. *Edebü'l-Havâric fi'l-'aşri'l-Emevî*. Kâhire: Matbaatü Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1945.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-redd'alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*. nşr. Muhammed Zeynehüm Muhammed Azab. Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1413/1992.
- Minkarî, Nasr b. Müzâhim. *Vak'atü Şifîn*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: el-Müessesetü'l-Arabîyyetü'l-Hadîse, 2. Basım, 1382/1962.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil*. nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, 4. Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Basım, 1425/2004.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şahîhu Müslim*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1427/2006.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Fedâilü's-şahâbe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Nesefî, Necmüddîn Ebî Hafs Ömer b. Muhammed. *Şerhü'l-'akâidi'n-Nesefiyye maa hâşiyeti Cem'ü'l-ferâid bi-inâreti şerhi'l-'akâid*. nşr. Komisyon. Karaşi-Pakistan: Mektebetü'l-Medîne li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1433/2012.
- Nevevî, Ebû Zekerîyye Yahyâ b. Şeref b. Müri. *Şahîhi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*. 18 Cilt. Kâhire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1347/1929.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. Muhammed Seyyid Kılânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2. Basım, 1395/1975.
- Taberî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'r-Riyâdi'n-nağire fi menâkibi'l-'aşare*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem. *Câmiü'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1422/2001.

- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *Mefhûmü't-tefsîr ve't-te'vîl ve'l-istinbâfi ve't-tedebbürî ve'l-müfessir*. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1427/2006.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiü'l-kebîr*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nîsâbü'rî. *Esbâbü nuzûli'l-Kur'an*. nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Vercelânî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrahim. *ed-Delîl ve'l-burhân*. nşr. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. 2 Cilt. Maskat-Saltanatü Umân: Vüzâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1408/1988.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 3. Basım, 1404/1984.